

**VARIANTELE DIALECTALE
ALE LIMBII ROMÂNE ÎN PERIOADA 1780–1880.
FONETICA (NOTE DE LECTURĂ)***

În perioada 1780–1880, sistemul fonetic al graiurilor dacoromâne înregistrează puține transformări. Cele mai multe inovații fonetice sunt anterioare sfârșitului secolului al XVIII-lea. De altfel, după părerea unor lingviști, repartiția dialectală actuală a dacoromânei începe să se cristalizeze încă din secolul al XV-lea¹.

În general, transformările fonetice care apar după 1780 au o valoare de individualizare mai mică, vizând fie realizarea fonetică a unor foneme, fie modificări în distribuția acestora. Unele dintre ele s-au produs pe arii mai întinse, care depășesc granițele unui singur subdialect. De aceea, valoarea unor astfel de transformări constă nu în individualizarea subdialectelor, ci, dimpotrivă, în evidențierea caracterului unitar al dacoromânei. În această situație este, de exemplu, depalatalizarea fricativelor [ʃ], [j] în graiurile din Crișana, fenomen care atestă și în această arie acțiunea unei tendințe de evoluție care, în epoci diferite, este înregistrată în toate graiurile dacoromâne².

* Lucrarea de față trebuia să reprezinte un mic capitol din tratatul de istorie a limbii române inițiat de Ion Coteanu acum mai bine de 25 de ani și rămas nerealizat. La îndemnul mai multor colegi, și mai ales al acad. Marius Sala, care se gândea la utilitatea acestei contribuții pentru noul tratat de istorie a limbii române, am hotărât s-o public. După atâția ani și, mai ales, după experiența pe care am acumulat-o în domeniul lingvisticii teoretice și al lingvisticii franceze și romanice, experiență reflectată în lucrările publicate în acest lung răstimp, nu mai ader într-un tot la unele afirmații. Am hotărât însă să public lucrarea așa cum era, fără niciun fel de schimbare, considerând că rezultatele muncii pe texte, multe dintre ele inedite, își păstrează integral valabilitatea și că o intervenție teoretică sau de adaptare bibliografică nu schimbă cu nimic această valoare, să zic, intrinsecă. De aici, și adaosul „note de lectură”. Este vorba, într-adevăr, din perspectiva autorului de acum, de niște note de lectură care sper să fie folosite de cei ce străduiesc în domeniul istoriei limbii române populare. Pentru ariile și explicarea unor fenomene fonetice analizate, ca și pentru concepția mea teoretică, aș cita acum doar Dorin Urițescu, *Sincronie și diacronie: Fonetismul unor graiuri din nordul Banatului*, ediția a doua, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, Clusium, 2007. Pentru graiurile din Crișana, se poate consulta acum I. Stan și D. Urițescu, *Noul Atlas lingvistic român. Crișana*, vol. I-II, București, Editura Academiei Române, 1996, 2003 (vezi și varianta digitalizată, deocamdată la adresa <http://ypacademic.yorku.ca/romanian/>).

¹ Vezi E. Petrovici, *Studii*, p. 44.

² Vezi H. Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, I, Leipzig, 1884, p. 99-109; Philippide, OR, II, p. 44-48; Ivănescu, *Problemele*, p. 238-254; Vasiliu, *Fonologia istorică*, p. 108-109.

1. O serie de fonetisme, arhaisme sau inovații (cele mai multe anterioare sfârșitului secolului al XVIII-lea), sunt consemnate în perioada 1780-1880 pe arii mari, cuprinzând graiurile din mai multe regiuni.

[ă] neaccentuat este păstrat în forme de tipul *căștiga*, *răsipi*, *năsip* etc. în Banat: *răsipesc*, *căștiga*, *năsip* (Iorga, P.B., p. 76, 89), *cătă* „câte” (Iorgovici, OBS., p. 15, 19), *cătră* (ARAD 1794), *blăstămat* (Picot, D.B., p. 64); Transilvania: *ostăniala* (Iorga, S.D., XIII, p. 86), *blăstămu* (Iorga, S.D., XIII, p. 115), *cătră* (SCRIS. TILEGAD; SCRIS. SURDUC; PL. BETFIA), *s-au rădicat* (Iorga, S.D., XIII, p. 179), *rădicarea* (*ibidem*, p. 166), *păreache*, *părechi* (*ibidem*, p. 165; Boitor, SCRIS.), *căștigați*, *căștigat* (Iorga, S.D., XIII, p. 196; PROC. CRIVADIA), *am fost căștigată* (SCRIS. CHERTIȘ); Moldova: *cătră* (D.R.A., II, p. 570, 571, 583, 584), *păreche* (*ibidem*, p. 477). Forma *a rădica* apare numai sporadic în Moldova (*ibidem*, p. 514, 571), alături de *rîdică*, *rîdicat* (*ibidem*, p. 514) sau *să mă ridic* (*ibidem*, p. 516), *să și le ridice* (*ibidem*, p. 513), iar fonetismele de tipul *păreiche*, *părete* sunt notate frecvent în Oltenia (Iorga, S.D., VI₂, p. 503, 504, 517; *ibidem*, VIII, p. 15, 23; D.R.A., I, p. 756). Sporadic, astfel de forme apar și în Muntenia: *cătră* (*ibidem*, p. 763), *blăstăm* (*ibidem*, p. 663).

[e]([i]) nu s-a sincopat în forme de tipul *derept*, *direg*. Fenomenul este înregistrat frecvent în graiuri din Banat și Transilvania³: *diress*, *diregere* (ARAD 1974), *dirept* (Țichindeal, FAB., p. 196), *dereptu* (Iorga, S.D., XIII, p. 82), *diregătorilor* (PROC. SĂLAȘ). În graiuri din aceleași regiuni apar însă și forme cu vocala sincopată: *driept* (Picot, D.B., p. 34), *drept* (SCRIS. CUGIR), *dreaptă* (CIRC. ORADEA – 1806), *dreptate* (PROC. SĂLAȘ), care ar putea fi puse pe seama influenței limbii literare.

[e] din forme ca *beserică*, *ceti* se menține în Banat și Transilvania: *besearici* (Iorga, P.B., p. 87), *beserecă* (PROC. ZĂBRANI; ARAD 1794; Boitor, SCRIS), *besărică*, *beserică*, *beseareci* (Iorga, S.D., XIII, p. 83, 88, 84, 99), *ceti* (idem, P.B., p. 70, 77; SCRIS. CUGIR); în acest verb, [e] se menține sporadic și în graiurile sudice (cf. Iorga, S.D., VIII, p. 9).

Închiderea lui [e] la [i] în *biserică* este notată frecvent și în sudul Transilvaniei propriu-zise și în Banat: *bisearica* (Dobra – 1807, 1808; Iorga, S.D., XIII, p. 91; Brad – 1783; *ibidem*, p. 60), *biserică* (Făgăraș – 1847; *ibidem*, p. 94; Hîrseni – 1783; *ibidem*, p. 113), *bisearicii* (Orăștie 1820; *ibidem*, p. 142), *bisearici* (Densuș – 1844; *ibidem*, p. 84), *bisărica* (SCRIS. JULIȚA), *bisăricii* (Bozovici – 1791; idem, P.B., p. 71; Lăpușnicel – 1859; *ibidem*, p. 79), *biserica* (Borloveni-Noi – 1870; *ibidem*, p. 70; Pecinișca – 1819; *ibidem*, p. 88). În ultimele localități, apar forme alternante (vezi idem, S.D., XIII, p. 52, 89, 122, 138), ceea ce ar putea însemna fie că procesul de închidere a lui [e] nu se încheiase, fie că una dintre forme este literară. Forma *biserică* din Letca (1819; *ibidem*, p. 122), de exemplu, pare să fie literară (cf., în aceeași localitate, *beserică* – 1806; *ibidem*), căci în nord-vestul Transilvaniei [-e] este înregistrat și în zilele noastre (cf. ALR II/I, h. 178/272).

³ Prin Transilvania, fără altă precizare, înțelegem Crișana, Maramureșul și Transilvania propriu-zisă.

[a]([ă]) analogic în *datoriu*, *datorie*, *dătorie*, *îndătorat* apare frecvent și în graiuri din Transilvania și Banat (PL. BETFIA; PL. CIHEI; SCRIS. SINTEA; LUGOJ 1827; Iorga, S.D., XIII, p. 44, 47). Am întâlnit o singură dată forma cu [-e-] păstrat, în sudul Crișanei: *detorinței* (Zărand – 1816, Bodea, M.N., p. 189), cu toate că fenomenul caracteriza probabil și alte graiuri din Banat și Transilvania, în care [e] a fost înregistrat și în sec. al XX-lea (cf. ALR SN IV, h. 1006; *ibidem*, VI, h. 1849).

După consoanele [s], [z] ([ʒ]), [ʃ], vocalele [e], [i] evoluează la [ă], [î], diftongul [ɛa] se reduce la [a], iar [i] final afon dispare pe o arie foarte întinsă, care cuprinde Banatul, Transilvania, Moldova, graiuri din Oltenia și Muntenia. Spicuim câteva dintre numeroasele atestări ale fenomenului: *dreasărămu*, *să cade* (Iorga, P.B., p. 80), *patruzăci*, *lipsască* (LUGOJ 1827), *astăz*, *înțales*, *cincizăci*, *părințască*, *florinț* (LUGOJ 1801), *însămnată*, *nemțăști*, *să țină*, *părințască* (LUGOJ 1802), *asăminea* (D.R.A., I, p. 663), *Dumnezău*, *șaizăci*, *făcusăm*, *Bistrițai*, *dăosăbit* (*ibidem*, p. 765), *osăbit*, *zisă* „zise”, *sărdar* (*ibidem*, p. 755), *căța*, *țapănă* (Iorga, S.D., VIII, p. 9), *înțaleg*, *tălnindu-să*, *făcusă*, *înțaleasără*, *mațale* (SCRIS. CUGIR), *întrebându-să*, *să întâlnească*, *sără* (PL. BETFIA), *dumnezăiască*, *să biruisă*, *să frînsă*, *deosăbit* (Iorga, S.D., XIII, p. 84, 87, 89), *să iasă*, *să cosască* (D.R.A., II, p. 520), *înștiințază* (*ibidem*, p. 519), *țalină* (*ibidem*, p. 524), *ținutul*, *înțalegere*, *zăciuală*, *zăci*, *sămănatură* (*ibidem*, p. 510, 508) etc. În texte apar frecvent și forme hipercorecte: *sint* „sunt” (Iași – 1781; *ibidem*, p. 509), *seteni* „săteni” (Iași – 1784; *ibidem*, p. 526), *înștiințazi*, prez. ind. I (mănăstirea Tismana – 1786; D.R.A., I, p. 746) etc., care atestă tendința de evitare a velarizării în limba scrisă.

Velarizarea vocalelor anterioare după consoanele [ʃ], [j] este notată în Banat: *jățu*, *jățuri*, (Iorga, P.B., p. 80), *ș-au dat* (idem, S.D., XIII, p. 76), *să slujască*, *ș-au luat* (ARAD 1794); Transilvania (cu excepția Crișanei, pentru care vezi *infra*). *florințu vonașu* (Iorga, S.D., XIII, p. 56), *iarăș*, *șăreturi* (*ibidem*, p. 63), *într-acelașu* (*ibidem*, p. 87); Moldova: *ș-au făcut* (D.R.A., II, p. 512), *răzășăști* (*ibidem*, p. 513), *să prășască* (*ibidem*, p. 524), *stînjăni* (*ibidem*, p. 530) etc.; unele graiuri din sudul țării: *moșii* (D.R.A., II, p. 755), *șăreț* (Iorga, S.D., VIII, p. 12), *te împărțășai* (*ibidem*, p. 9), *leșăsc* (*ibidem*, p. 7), *să floșază* (*ibidem*, p. 6) etc.

Același fenomen după [r] precedat de consoană apare, în unele cuvinte, în Banat, Transilvania și graiuri din Moldova: *doisprăce*, *amă întrăbat* (Iorga, P.B., p. 95, 119), *și-ntrăbaț* (PROC. SĂLAȘ), *să va străca* (Iorga, S.D., XIII, p. 46), *doisprăzece*, *patrusprăzece*, *cinsprăzece* (*ibidem*, p. 99, 122, 192), *străcuraiu*, *străcura* (SCRIS. CUGIR), *întrabă* (*ibidem*), *strică* (D.R.A., II, p. 531), *strîcîndu-li* (*ibidem*, p. 514), *cinsprăzece* (*ibidem*, p. 530), *străcare* (Bianu, C.M.R., IV, p. 405). Sporadic, evoluția este atestată și în graiurile sudice: *doaosprăzece* (D.R.A., I, p. 745).

Precedat de consoane labiale și labiodentale, [e] evoluează la [ă], iar diftongul [ɛa] se reduce la [a] în poziție „tare”. Fenomenul, prezent în toate graiurile dacoromâne, se petrece cu mai multă consecvență în graiurile din Transilvania și Moldova, unde apar și forme de tipul *mărg*, *să mărgă* etc. (formele din celelalte graiuri

fiind analogice). Exemplele provin mai ales din Crișana, sud-vestul Transilvaniei și Moldova (este probabil însă că fenomenul exista și în nordul Transilvaniei, unde este atestat în zilele noastre; cf. ALR SN, VII, h. 1933, 1965, 2058): *tocmală* (dar și *tocmială*; Iorga, S.D., XIII, p. 105), *să robască* (*ibidem*, p. 50), *bat* „beat” (Boitor, SCRIS), *să să milostivască* (SCRIS. SURDUC), *să priimască* (Iorga, S.D., VII, p. 69), *să păgubască* (*ibidem*, p. 101), *au triimăs* (*ibidem*, p. 100), *să număsc* (*ibidem*, p. 98), (dă la) *ivală* (Bianu, C.M.R., IV, p. 404), *pășcuesc*, *a păscui* (D.R.A., II, p. 507), *să margă* (*ibidem*, p. 521) etc.

Forma *pă* „pe”, cu [e] > [ă] (vezi Pușcariu, LR, II, p. 184), este frecventă în textele din Transilvania și Muntenia (SCRIS. SINTEA; SCRIS. SURDUC; SCRIS. ȘUNCUIUȘ; SCRIS. CHERTIȘ; Iorga, S.D., XIII, p. 29, 44, 49, 51, 58, 71, 84, 87, 125, 137; *ibidem*, VI₂, 502; D.R.A., I, p. 761, 764, 724, 753, 754, 757).

În prepoziția *pântru*, evoluția la care ne referim este atestată numai sporadic în Crișana (Iorga, S.D., XIII, p. 45), sud-vestul și nordul Transilvaniei (*ibidem*, p. 34, 47; cf. și *ibidem*, p. 102), iar în *pîn* „prin”, transformarea lui [i] în [î] apare numai în sud-vestul Transilvaniei (*ibidem*, p. 63) și în Muntenia (D.R.A., I, p. 662, 746). În Crișana, unde fenomenul este cunoscut mai târziu (vezi ALR SN VI, h. 1821, 1822, 1823), am înregistrat numai forma *pin* „prin” (SCRIS. TILEAGD; Boitor, SCRIS.) sau *prin* (SCRIS. POCOLA). Sunt frecvente, aici, și formele *pentru*, *pintru* (SCRIS. LUNCA; SCRIS. CHETȘ; Boitor, SCRIS.; SCRIS. BETFIA; SCRIS. DEDA).

[e] > [ă] și după oclusiva dentală [d], în prepoziția *dă* și prefixul *dăs*⁴. Evoluția este atestată în Banat (LUGOJ 1827; Picot, D.B., p. 27: *d'-o dată*), jumătatea de sud a Crișanei (SCRIS. LUNCA, în care apare prepoziția *de*, dar și *d-a fi* „de-a fi”), un grai din nord-estul Crișanei (Băsești – 1824, Iorga, S.D., XIII, p. 45), izolat în sud-vestul și sud-estul Transilvaniei (Alba-Iulia – cca 1800; *ibidem*, p. 35; Brașov – 1808; *ibidem*, p. 63) și Muntenia (cf. D.R.A., I, p. 754, 759, 764, 765; Iorga, S.D., VIII, p. 169). În mod surprinzător, în sec. al XVII-lea și al XVIII-lea, formele *dă*, *dănū* „din” apar și în alte graiuri din Transilvania propriu-zisă și Maramureș, unde fenomenul nu este înregistrat mai târziu (aceeași situație are și graiul citat din nord-estul Crișanei; cf. Iorga, S.D., XIII, p. 91, 108, 110, 115, 167, 210).

Pe o arie foarte întinsă este atestată închiderea lui [e] aton înaintea articolului hotărât *-le*, deci în poziție de disimilare. Cele mai multe exemple provin din Moldova, Muntenia și Banat, dar fenomenul este prezent și în sudul și sud-vestul Transilvaniei propriu-zise: *rudile* (Odobești – 1792; Iorga, S.D., VII, p. 66), *fratille* (ținutul Botoșani – 1781; *ibidem*, p. 128), *degitile*, *numile* (Dersca – 1781; D.R.A., II, p. 504), *pietriile*, *ginerile* (mănăstirea Bistrița – 1780; D.R.A., I, p. 765, 766), *milile* (București – 1786; Iorga, S.D., VI₂, 503), *nevestile* (Bădești – 1785; D.R.A., I, p. 724), *vitile* (Oreavu – 1786; *ibidem*, p. 746), *petrile* (Iablanița – 1788; Iorga, P.B., p. 77), *numile* (Buchin – 1861; *ibidem*, p. 72), *umierile*, *poalile* (Picot, D.B., p. 34, 43), *fratille*, *sufletile* (PROC.

⁴ Pentru prefixul *dăs*- nu avem atestări, dar situația actuală a fenomenului dovedește că velarizarea lui [e] din prefix s-a petrecut paralel cu cea a vocalei anterioare (compară ALR I/I, h. 8, 9; ALR II/I, h. 155, 156, cu ALR I/II, h. 236; ALR II/I, h. 248 și ALR SN I, h. 64).

SĂLAȘ), *cătanile* (Șercărița – 1849, Iorga, S.D., XIII, p. 177), *legumile*, *cucuruzile* (Calborn – 1838; *ibidem*, p. 74), *zilile* (Brad – 1791; *ibidem*, p. 60) etc. În Crișana, unde fenomenul este frecvent în zilele noastre (vezi ALR SN VI, h. 1572, 1591), atestările sunt foarte rare: *carile*, pron. rel. (SCRIS. DEDA); cf. și *păcatile* (Trip – Satu Mare – 1752; apud Gheție, BD, p. 107). Întrucât formele cu [-e-] sunt foarte frecvente: *bietelea* „bietele”, *sîngele* (SCRIS. DEDA), *jinerele* (PL. CIHEI), *sfintele* (SCRIS. CHERTIȘ), *slugibele* „slujbele” (SCRIS. LUNCA), *numele* (SCRIS. CHET), este probabil că aici generalizarea lui [-i-] în astfel de cazuri s-a petrecut mai târziu decât în celelalte regiuni. De altfel, către sfârșitul perioadei la care ne referim, Picot înregistrează și în Banat forme ca *soarie'le*, *oasie'le*, cu [-e-] ([-ă-]) menținut (Picot, D.B., p. 34, 55).

În sfârșit, închiderea lui [-e] din articolul *-le* apare frecvent numai în Moldova, unde fenomenul este paralel cu închiderea lui [-e]: *bucatili* (D.R.A., II, p. 520), *degitili* (*ibidem*, p. 514, nota 3), *zilili* (*ibidem*, p. 521), *vitili* (*ibidem*, p. 525), *altili* (*ibidem*, p. 509) etc. În Banat și Muntenia, evoluția lui [-e] la [-i], prin asimilare la [-i-] precedent, s-a generalizat probabil mai târziu (pentru graiurile actuale, vezi ALR SN VI, h. 1572, 1591). Din Muntenia nu avem atestări (cf. însă, în sec. al XVII-lea, *mareli*, *răvașili*; Gheție, BD, p. 109), iar în Banat formele cu [-e] păstrat apar până târziu (cf. Picot, D.B., p. 34, 43, 55). Fonetisme ca *feațili*, *numeli* (PROC. SĂLAȘ; cf., tot acolo, *fratile*, *sufletile*), din 1802, Sălașul de Sus, localitate aflată în sud-vestul județului Hunedoara, nu departe de punctul 27 din ALR II, dovedesc însă că, în sud-vestul României, procesul închiderii lui [-e] din articolul *-le* începuse deja în primul deceniu al sec. al XIX-lea.

Diftongii [ɛa], [ja] în silabă finală (poziție finală absolută sau urmați de alte consoane decât cele cu timbru palatal⁵) au evoluat analogic la [ɛ], [iɛ] pe o arie care cuprinde, în zilele noastre, Crișana, Maramureșul, Moldova, graiuri din nordul și estul Transilvaniei propriu-zise și din Banat (vezi ALR SN VII, h. 1973, 1975, 2113, 2121-2127, 2133-2145; cf. și *ibidem*, VI, h. 1593, 1787-1791). În perioada 1780–1880, fenomenul este atestat în toate aceste regiuni fără a avea însă aceeași frecvență și aceeași distribuție în toate regiunile.

În Crișana și Moldova, evoluția apare în aceleași contexte fonetice și este foarte frecventă: *cè* „cea”, *așè* (Iorga, S.D., XIII, p. 122), *grè* „grea” (*ibidem*, p. 123), *vrè* „vrea” (*ibidem*, p. 125), *am vut ave* (PL. CIHEI), *așe*, *e* „ea” (*ibidem*), *înainte me* (Boitor, SCRIS.), *n-ar pute*, *săvârșire* „săvârșirea” (CIRC. ORADEA – 1806), *așe*, *vor pute* (PL. COPĂCENI), *s-au împărechet* (SCRIS. PIȘCOLT), *lege* „legea”, *singurătate* „singurătatea” (SCRIS. POCOLA), *să le dè*, *li să scādè* (Odobești – cca 1792; Iorga, S.D., VII, p. 66), *aceștie* „aceștia” (*ibidem*, p. 99), *cee* „aceea”, *mințe* „mințea” (Bianu, C.M.R., IV, 405), *să le ste* (D.R.A., II, p. 521), *vre să e*, *să de* (*ibidem*, p. 523), *înnainte me* (*ibidem*, p. 506), *împrăștiet* (Bianu, C.M.R., IV, p. 405), *u[n]chieșul* (Iorga, S.D., VII, p. 65) etc. În Crișana apar și forme hipercorecte de tipul: *sorocirea* „sorocire” (Vulcan, SCRIS.) etc., forme care atestă caracterul general al fenomenului.

⁵ Pentru cazurile în care erau urmați de vocale anterioare, [i] sau consoane cu timbru palatal, vezi Ivănescu, *Problemele*, p. 216-218.

În Banat, evoluția este atestată destul de frecvent, dar nu s-a produs când al doilea element al diftongului [ça] era articolul hotărât și nici în participii de tipul *tăiat, împrăștiat* etc.: *să die* (Iorga, P.B., p. 85), *cè* „cea” (*ibidem*, p. 77), *grè* (*ibidem*, p. 73), *vre, ave* (Iorgovici, OBS., p. 25, 24), *prie, iç* „ia”, *sç't'e içu* (= iau) „iau”; cf. și *vorbiei, spuñiei*, dar *tsiñeai* (Picot, D.B., p. 30, 31, 45, 52). Forme de acest fel aflăm, mai rar, și în textele din Transilvania propriu-zisă (pentru Maramureș, vezi Gheție, BD, p. 120–121): *vre* (Proc. CRIVADIA), *moașă-mè* (Iorga, S.D., XIII, p. 63), *stè* „stea”, *să vă ținè* (*ibidem*, p. 171).

Palatalizarea labialelor este atestată în graiuri din mai multe regiuni: Transilvania – *de-abdea* (SCRIS. ȘUNCUIUȘ), *moșu-mneaū* (Iorga, S.D., XIII, p. 45), *ghifor* „vifor” (*ibidem*, p. 178), *iī* „vii” (*ibidem*, p. 62), *hiara* „fiara” (*ibidem*, p. 96); Moldova – *Panhile* (Iorga, S.D., VII, p. 65), *Chetriș* (*ibidem*, p. 84), *cheatră* (D.R.A., II, p. 515), *Sinchetriul* (*ibidem*, p. 618), *ne-am pus numele „mi-am...”* (*ibidem*)⁶; graiuri din sudul țării: *înherată* „înfierată”, *înherîndu-să* (D.R.A., I, p. 662, 664), *her* „fier” (Iorga, S.D., VIII, p. 21), *hiară, herăria* (Gr. Urișescu, *Stânișoara*, p. 88, 89) etc.

În Banat, este palatalizată labiala [m] în cuvântul *amnează* (Iorga, P.B., p. 89).

Africata [d] este notată destul de rar, în Moldova (*optusprădzăci, a dzăce, așădzat, dzile, triidzăci*; D.R.A., II, p. 534) și Banat (*dzise, o vçdzut, doospredzieși, astędzi* etc.; Picot, D.B., p. 25, 32, 33, 38), dar este probabil că se pronunța și în nordul Transilvaniei, unde a fost înregistrată de ALR (cf. ALR SN VII, h. 1861, 1862, 1926, 1928-1929).

Evoluția fricativei laringale [h] la [v] în *prav, plev* apare în Transilvania (Iorga, S.D., XIII, p. 161, 68). În Banat, evoluția s-a petrecut numai când [-h] era precedat de consoană: *vîrv* (AB, II, p. 1929, fasc. 3, p. 39). În *pleh*, [h] este încă păstrat la începutul secolului al XIX-lea (*ibidem*, p. 39, 40).

Căderea lui [h] etimologic caracterizează graiurile din Banat: *oldele* „holdele” (Gh. Cotoșman, *Din trecutul Bănatului*, V, Timișoara, 1936, p. 554), Țara Românească: *aine, usarī* (Iorga, S.D., VIII, p. 106), *Praova* (*ibidem*, p. 111) și sudul Transilvaniei: *oțomani* (*ibidem*, p. 58), *Praova* (*ibidem*, XIII, p. 177).

În aceeași arie (cu excepția sudului Transilvaniei propriu-zise) înregistrăm forme în care apare un [h] neetimologic: *haia* (Iorga, P.B., p. 97), *hūlor, ahaia, ahūla, helelalte* etc. (Picot, D.B., p. 25, 27, 24, 33), *ha* (Iorga, S.D., VI₂, p. 516), *hodoarele* (*ibidem*, XV₂, p. 100). Izolat, fonetismul este notat și în sec. al. XVII-lea și prima jumătate a celui următor (cf. Gheție, BD, p. 158).

În grupul consonantic [vn], labio-dentala [v] evoluează la [m] în graiuri din Banat, Transilvania și Moldova: *pimnița* (Iorga, P.B., p. 113; idem, S.D., XIII, p. 156; *ibidem*, VII, p. 69).

⁶ Cf. și formele hipercorecte de tipul *pezăș* „chezaș” (*ibidem*, p. 504), *me-au părut rău, mează noapte* (Gr. Urișescu, p. 80, 87).

Se poate ușor constata că ariile celor mai multe fonetisme analizate până aici nu sunt diferite de cele actuale. Există puține cazuri în care putem presupune că aria unor inovații s-a extins după perioada pe care am avut-o în vedere. Putem cita în acest sens velarizarea vocalelor anterioare în *pântru*, *pîn*, închiderea lui [-e-] la [-i-] înainte de articolul *-le*, [-e] > [-i] în același articol și înlocuirea lui [-h] cu [-u] în cuvinte ca *pleh*.

Și față de epoca anterioară diferențele sunt destul de mici. Pe lângă faptul că uneori mulțimea atestărilor ne dă posibilitatea să precizăm mai exact aria sau condițiile contextuale în care s-a petrecut o evoluție fonetică (cf., de exemplu, evoluția diftongilor [ɕa], [ja] la [ɕ], [jɕ] în silabă finală), ar mai fi de semnalat că, în perioada la care ne referim, aria unor inovații pare a fi mai mare (cf. [e] > [ã] după [d]; [e], [ɕa] > [ã], [a] după consoane labiale; închiderea lui [-e-] neaccentuat la [-i-] în *biserică*, palatalizarea labialelor).

2. Vom prezenta mai jos câteva inovații sau arhaisme fonetice caracteristice graiurilor din zone mai restrânse și care pot contribui, în mai mare măsură, la individualizarea unor subunități dialectale ale dacoromânei.

Graiurile din Banat

[-e] este păstrat în cuvântul *soarte*; cf. forma articulată *soartea* (Iorga, P.B., p. 68).

Dacă avem în vedere păstrarea diftongului [ɕa] urmat în silaba următoare de [e] sau [ã] în unele graiuri actuale din Banat⁷, putem presupune că, în formele de tipul *o dreasărămu* (*ibidem*, p. 80), *coleașă* (*ibidem*, p. 97), *coleașe* (*ibidem*, p. 85), *aleasă*, pl. (*ibidem*, p. 86, 90; cf. și Iorgovici, OBS., p. 22), *veaseli*, *veasel* (Iorga, P.B., p. 66), *feații* (*ibidem*, p. 71), *vreamia* (*ibidem*, p. 91) etc., [ɕa] reprezintă nu numai un fapt de grafie, ci și o realitate fonetică, cel puțin pentru unele zone din Banat.

În textele lui Émile Picot, diftongul [ɕa] este notat de două ori: *poveaste* (D.B., p. 24), *să viearsç* (= [să vjarsă]; *ibidem*, p. 55), în toate celelalte forme el fiind redus la [e] ([jɕ]): *vied'e*, *mierjě*, *mierserç* etc. (*ibidem*, p. 28, 26, 25).

Pentru păstrarea lui [i] în *tinăr* avem atestări numai din sudul Transilvaniei (Iorga, S.D., XIII, p. 163, 202), dar se poate presupune, pe baza ariei actuale (cf. ALR II/I, h. 166, ALR I/II, h. 179), că fenomenul caracteriza și graiurile din Banat și Oltenia.

Caracteristică Banatului este păstrarea palatalei [ń], provenită din lat. [n] urmat de [e], [i] în hiat și de [i] flexionar la indicativ și conjunctiv prezent, pers. a 2-a sg.⁸: *vinea* „via” (Iorgovici, OBS., p. 24), *vini* „(tu) vii” (Bojincă, S., p. 71), *să vini* (Iorga, P.B., p. 119), *cune* „cuie”⁹, [kuń] „cui”, [kɕɕɕɕniul] (= [căpătăńul];

⁷ Vezi, recent, I. Faiciuc, în CL, XIII, 1978, nr. 2, p. 207-220.

⁸ Vezi I. Stan, în CL, IV, 1957, nr. 1-2, p. 49-57.

⁹ Însemnare pe *Cazanie*, București, 1768, provenind din Lăpușnicel, 1876 (fondul de carte al Mitropoliei Banatului Timișoara, nr. inv. 638).

Picot, D.B., p. 28, 46). În forma [d'untçi] (= [dîntăi]) (*ibidem*, p. 31), [ń] a evoluat însă la [i] în nordul Banatului (pentru graiurile actuale, vezi ALR SN IV, h. 936).

În prepoziția *pre* și compusele ei, [r] este pronunțat în cea mai mare parte a Banatului: *pre* (Iorga, P.B., p. 68, 69, 90; Iorgovici, OBS., p. 25; LUGOJ 1827; Picot, D.B., p. 26, 46), [pr'afareç] (Picot, D.B., p. 55), [pr'ungç] (*ibidem*, p. 65), *preste* (*ibidem*, p. 43; Iorgovici, OBS., p. 12).

În nordul Banatului însă, alături de forma arhaică apare și forma nouă: *precum*, dar și *pe cum* (SCRIS. JULIȚA), *pe picioare* (PROC. ZĂBRANI). În textele publicate de Émile Picot, forma fără [r] este notată o singură dată: [p'aiși] (Picot, D.B., p. 45). Variația poate dovedi că în graiurile din nordul Banatului inovația este târzie, probabil de la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul celui următor.

Grupul consonantic [mn] este păstrat în cuvântul *scamn* (Iorgovici, OBS., p. 12).

Forma [mũi], pentru adevărul *mai*, generală la Picot: [mũi] *departe* (Picot, D.B., p. 26), [mũi] *mari* (*ibidem*, p. 24), [mũi] *ai* (*ibidem*, p. 33) etc., poate reprezenta o transcriere greșită ([u] = [î] în transcrierea acestuia) a formei *măi*, apărută în urma închiderii lui [a] neaccentuat în frază la [ă] (pentru graiurile actuale, vezi ALR SN VI, h. 1803).

[-ă] este înlocuit cu [-e] în forma de conjunctiv *să aibe* (Iorga, P.B., p. 72; Iorgovici, OBS., p. 25).

Formele analogice *teu* „(al) tău”, *tea* „(a) ta” apar deja la Émile Picot, care le transcrie însă [t'çu], [t'ça]: *bărbatu* [t'çu] (Picot, D.B., p. 45), *mîna* [t'ça] (*ibidem*, p. 31), *a* [t'ça] (*ibidem*, p. 33). Fenomenul este specific Banatului (vezi ALR SN VI, h. 1665-1668).

[i] este generalizat analogic în toate formele verbului *a vinde*: *să să vindă* (LUGOJ 1801), (șe nu'm vindeç] (Picot, D.B., p. 54). Fonetismul caracterizează graiurile din Banat (cf. ALR SN VII, h. 2057).

Vocala [e], accentuată și neaccentuată, precedată de consoană, a evoluat, prin diftongare, la [ie]. Formele de acest fel sunt notate frecvent de Picot: [vied'e], [fie el], [mierserç], [vied'eà] (inf.), [mierj'e], [pçriekî], [viedz], [șe pomieñe], [umieril'e], [driept], [trieše], [fiereastrç] etc. (Picot, D.B., p. 25, 26, 28, 29, 32, 34, 46, 47).

[i] > [î] în *vîne*, pl. de la *vînă* (Iorgovici, OBS., p. 31), *vînele* (Bodea, M.N., p. 246), prin analogie cu forma de singular.

Precedate de grupurile consonantice [st], [zd]¹⁰, vocalele anterioare evoluează la vocale centrale, iar diftongul [ça] se reduce la [a]: *iaștă* (*estă*) „este” (Iorga, P.B., p. 66, 77, 79, 88; LUGOJ 1827); la /a/: *iaștă* (*estă*) „este” (Iorga, P.B., p. 66, 77,

¹⁰ Pentru [zd] nu avem atestări, dar situația din graiurile actuale dovedește că velarizarea după acest grup consonantic s-a petrecut paralel cu velarizarea după [st] (vezi ALR SN I, h. 126, 259; cf. și R. Todoran, în FD, VIII, 1973, p. 237).

79, 88; LUGOJ 1827; Iorga, S.D., XIII, p. 197; Bodea, M.N., p. 246, 259), *prestă*, *pestă* (Iorga, P.B., p. 70, 76, 77), *Costa* (LUGOJ 1801; LUGOJ 1802), *sta* „stea”¹¹.

Fenomenul apare frecvent și în graiurile din sud-vestul Transilvaniei: *estă* (Iorga, S.D., XIII, p. 86, 102, 142), *dragostă*, *iastă* „este”, *vestîri* „vestiri”, *ci[n]stă* „cinste”, *cinstîtului*, *cinstîților* (PROC. SĂLAȘ).

În formele de tipul *blăstăm*, *blăstămat*, [e] > [ă] pe o arie mai întinsă din Transilvania (cf. Iorga, S.D., XIII, p. 104, 115, 162), dar evoluția poate fi explicată și prin asimilare.

Velarizarea lui [e] s-a petrecut și după [t], în neologisme: *tărminuri*, *tărmin* „termen” (LUGOJ 1801). Suntem de fapt în prezența unui fenomen de adaptare fonetică a neologismelor, fenomen care dovedește, indirect, că în sistemul fonetic al graiurilor din Banat nu mai existau consoane dentale urmate de vocale anterioare (sau existau numai în contexte fonetice specifice).

[u] > [o], prin asimilare, în formele: *conosciința* (Iorgovici OBS., p. 7), [nekonoscută] (Picot, D.B., p. 31).

Diftongul neaccentuat [ău] a evoluat, în unele graiuri, la [o]: [o kootat] „a căutat”, [koo]tată „căutată”, [frat'e-mio] (Picot, D.B., p. 31, 30, 34), *io* „eu”¹² (*ibidem*, p. 35; PROC. ZĂBRANI). Émile Picot notează și forma analogică *să mă* [kooote] (alături de [kauts]; D.B., p. 56, 51).

ALR notează însă astfel de forme numai în unele graiuri din Banat (cf. ALR SN VI, h. 1653, 1663, 1664, 1674).

Fenomenul discutat este frecvent atestat și în graiurile din sudul Transilvaniei propriu-zise: *socru-so*, *ginere-so*, *tată-so*, *frate-so* etc. (SCRIS. CUGIR), *tată-su* (Iorga, S.D., XIII, p. 59).

Dentalele orale [t], [d], urmate de vocale anterioare, au evoluat la africcate (cu excepția dentalelor precedate de siflante; vezi *supra*). Fenomenul este atestat destul de rar: *cinso* „tinso, murdar” (Iorga, P.B., p. 72), *cerce* (= *certe*) „certuri” (*ibidem*, p. 89), *părtălesce* (Bodea, M.N., p. 211). În textele lui Picot, acestea sunt notate [tʰ], [dʰ] (cu toate că africcata provenită din [k] este notată [ć]: *lap't'e*, *bad'ea* etc. (D.B., p. 35, 63).

Fonetismul este caracteristic graiurilor actuale din Banat și sud-vestul Transilvaniei, dar este cunoscut și unei arii mici din nordul Transilvaniei propriu-zise (vezi ALR I/II, h. 151, 159, 172, 192; cf. și Istrate, *Nepos*, p. 54; Todoran, *Vâlcele*, p. 36; Istrate – Turculeț, *Bistrița-Năsăud*, p. 198-200; Gr. Rusu, în CL, XVIII, 1973, nr. 2, p. 229-231; Urișescu, în *Filologie XX*, I. *Lingvistică*, Timișoara, 1977, p. 69).

Paralel cu palatalizarea dentalelor orale, a fost palatalizată și dentala nazală [ŋ] urmată de vocalele anterioare: [biñe], *i[ñ]ima*, *i[ñ]imi*, [dușmăñii] etc. (Picot, D.B., p. 29, 30, 31, 56, 63). Evoluția, atestată foarte rar în alte texte (numai în

¹¹ Forma apare într-o însemnare făcută în satul Cîrpa (azi Valea Timișului, com. Buchin, jud. Caraș-Severin), 1853, pe ultima pagină a unei cărți bisericești (*Evanghelie*; fond Mitr. Banatului Timișoara, nr. 510). Cf. și Viorel Țigu, în „Mitropolia Banatului”, XXVIII, 1978, nr. 1-3, p. 88).

¹² Cf. Capidan, *Megl.*, I, p. 103.

cuvintele scrise cu alfabet latin și ortografie maghiară: cf. *iunye* „iunie”, Iorga, S.D., XIII, p. 88), caracterizează acum graiurile dintr-o arie foarte întinsă: vestul Olteniei, Banat, Crișana, Maramureș, vestul și nordul Transilvaniei propriu-zise, graiuri din nordul Moldovei (cf. ALRM I, h. 63, 348).

În aceleași condiții (vocale anterioare următoare), este palatalizată și consoana [l]: *a p[l]eca, slugi[l]e, [l]eagănu, umere[l]e, chei[l]e, poa[l]i[e], mîni[l]e* etc. (Picot, D.B., p. 25, 28, 32, 34, 43, 46).

În graiurile din nordul Banatului, oclusele palatale [k], [g] sunt africatzate în unele cuvinte¹³: [ćemeç] „chemă”, [ćemai] „chemai” (Picot, D.B., p. 29, 56), *răcie* (= *răchie*) „rachiu” (Bodea, M.N., p. 432), alături de [kiei'e], [oki] (Picot, D.B., p. 34, 66).

Fonetismul este atestat și în sud-vestul Crișanei: *răcie* (Bodea, M.N., p. 49)¹⁴.

Ca reacție împotriva acestui fenomen¹⁵, în nordul Banatului, [t], [d] urmate de vocale anterioare au evoluat în unele cuvinte la [k], [g]: *unghița* „undița” (Bodea, M.N., p. 255).

Oclusiva bilabială [m] este depalatalizată în formele atone de dativ ale pronumelui personal, pers. 1 sg, atât înainte de consoană, cât și înainte de vocală.

Înainte de consoană, fenomenul este mai răspândit în dacoromână, datorită neutralizării opoziției distinctive de palatalizare în sandhi (cf. Pușcariu, LR, II, p. 182; M. Sala, în SCL, VI, 1955, nr. 3-4, p. 235; E. Petrovici, în FD, III, 1967, nr. 2, p. 207-209; cf. și Alf Lombard, *La prononciation du roumain*, Uppsala, 1935, p. 116-117). De altfel, în această poziție, fonetismul este notat deja în textele din sec. al XVI-lea: *съмѣне, съмѣа, мѣлѣмѣфи* (P.O., p. 26, 261, 292)¹⁶. În secolul al XVII-lea, depalatalizarea lui [m] înainte de consoană în Banat este atestată de *Anonymus Caransebesiensis: amintém viné* „reminiscor”¹⁷. Fenomenul este apoi frecvent în textele din Banat publicate de N. Iorga: *și-mă zisă să mă las, în iau îndrăznire* (D.B., p. 72, 115), *îmă pare bine, să-mă fiți spusă, în cade rău* (dar *me-au părută bine, să-mi aduci*, cu [i] final aphon păstrat înainte de vocală)¹⁸. În PROC. ZĂBRANI, apare de două ori locuțiunea verbală *nu-m vine în minte*, cu [m] depalatalizat (alături de *bine-mi aduc aminte*, în care [i] final aphon se păstrează înainte de vocala inițială a unui cuvânt următor). Aceeași situație au și textele din alte regiuni: *în zisără* (dar *mi-o lega, mi-au spus*, chiar *îmi spun* etc.; SCRIS. CUGIR), *de-m spuni* (alături de *să-m fiț martori*; PROC. CRIVADIA), *să-m dea* (SCRIS. CHERTIȘ) etc.

¹³ Pentru [g] nu avem atestări.

¹⁴ Pentru aria actuală a africatzării oclusivelor palatale, vezi I. Pătruț, în DR, X₂, 1943, p. 303-304; Gr. Rusu, în CL, XVIII, 1973, nr. 2, p. 229-231; cf. și D. Urițescu, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 162; idem, în *Filologie XX*, I, Timișoara, p. 67.

¹⁵ Vezi I. Pătruț, în DR, X₂, 1943, p. 304; cf. și D. Urițescu, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 163.

¹⁶ Grafii de acest fel apar și la Coresi (cf. *Psaltirea slavo-română (1577)*, București, 1976, p. 27^r, 71^v, 100^r, 136^r).

¹⁷ *Dictionarium valachico-latinum*. Ediție de Gr. Crețu, în „Tinerimea română”, serie nouă, I, fasc. 3, București, 1898, p. 327.

¹⁸ Exemplele din urmă sunt extrase dintr-o scrisoare din Timișoara, 1800; *ibidem*, p. 119.

Generalizarea lui [m] depalatalizat înainte de vocală, fenomen caracteristic graiurilor actuale din Banat, sud-vestul Transilvaniei și sudul Crișanei (cf. ALR I/I, h. 72, 148; *ibidem*, II, h. 302; ALR II/I, h. 125)¹⁹, este atestată însă prima dată într-o însemnare făcută, în primele două-trei decenii ale secolului al XIX-lea, pe o carte bisericească (*Molitfelnic*, Râmnic, 1758²⁰) care provine din localitatea Cornești, jud. Timiș: *naș m-au fost Iosa Florii...* În această perioadă, forma este folosită și de Damaschin Bojincă: *m-au ușurat „mi-au...”* (Bojincă, S., p. 82). Inovația a apărut, așadar, foarte probabil, la începutul secolului al XIX-lea. În deceniul al optulea al aceluiași secol, formele cu [m] depalatalizat înainte de vocală sunt generale: *să* [m'a] *ducă*, [m'o] *aduce*, *pînă* [m'am] *urît viața* etc. (Picot, D.B., p. 32, 33, 46, 56)²¹.

Africatele [ç], [ğ] au evoluat la fricativele alveo-palatale [ś], [ź]. Evoluția este generală în textele lui É. Picot (care transcrie fricativele alveo-palatale prin [ş], respectiv [j]): [aj'unje], [mierje], *slu[j]ile*, [śine], [aduše], [še], [faše], [p'aiși] etc. (D.B., p. 26, 28, 33, 35, 43, 45).

Evoluția pare să fie atestată și în primul deceniu al secolului al XIX-lea, dar numai în sud-vestul Transilvaniei, într-o arie caracterizată și în zilele noastre prin [ś], [ź]: *Sălaș de Zos*, pentru „Sălașul de Jos” (PROC. SĂLAȘ), în care [z] poate fi întrebuintat pentru redarea lui [ź] în grafia chirilică.

[u] intervocalic a evoluat la [v] în forme ca: *au luvat* (Iorga, P.B., p. 67), *au fost luvat-o* (*ibidem*, p. 92; cf. și Gheție, BD, p. 477). În cuvântul *măduhă* însă, [u] > [h] (Bodea, M.N., p. 215, 218).

În urma analizei de mai sus, putem conchide asupra existenței următoarelor serii de vocale în *sistemul vocalic* al graiurilor din Banat:

- anterioare: [e], [e], [i]
- medio-antierioare: [e]
- mediale: [a], [ă], [ã], [î]
- posterioare: [o], [u]

Existența lui [e] o putem presupune atât pe baza situației actuale (Banatul se încadrează în aria care îl păstrează pe [e] provenit din diftongul [ea] în poziția [e]; cf. ALR SN VII, h. 1912, 1934), cât și pornind de la forme de tipul *să die*, *cè* etc. (vezi *supra*). [ă] provine din velarizarea lui [e] după anumite consoane, iar [e] poate fi presupus pe baza formelor [ieu] (= [iău]), pentru [jeu] (Picot, D.B., p. 45), [ie] (= [iă]), pentru [je] (*ibidem*, p. 27, 30).

¹⁹ Fenomenul este atestat și în dialectul istroromân (vezi A. Kovačec, *Descrierea istroromânei actuale*, București, 1971, p. 121; cf. și S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, I. *Texte*, București, 1906, p. 20: *je m-or pemintu ara*).

²⁰ Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara, nr. inv. 656. Însemnarea se află pe foile dinaintea titlului. Cf. și V. Țigu, în „Mitropolia Banatului”, XXVIII, 1978, nr. 1-3, p. 78.

²¹ Pentru aria actuală și explicarea fenomenului, vezi D. Urițescu, în SCL XXXI, 1980, p. 207-212.

Dacă admitem că în anumite poziții [ĕ] este un arhaism (provenit din asimilarea parțială a unui [ă] < lat. [a] neaccentuat)²², în sistem trebuie introdusă și această vocală din seria medio-anterioară (cf. și ALR SN VII, h. 2045).

Acest sistem vocalic poate fi redat sub forma unui triunghi:

[i]	[î]	[u]
[e]	[ĕ] [ă]	[o]
[ɛ]	[ĕ] [ă]	
	[a]	

În ceea ce privește *sistemul consonantic*, trebuie să remarcăm, în primul rând, apariția unor consoane noi – alveo-palatalele [ś], [ź], asemănătoare cu fricativele [š], [ž] din Moldova, dar inexistente în alte regiuni –, precum și crearea unei noi serii de africcate prepalatale (sau palatale), diferite, în privința statutului fonologic (și din punct de vedere fonetic), de africcatele [č], [ǰ] din alte regiuni. Putem considera că, prin apariția alveo-palatalelor [ś], [ź], a fost refăcută corelația de palatalizare pentru fonemele [š], [j]²³. Poziția în sistem a acestor foneme este însă diferită de cea a fonemelor [š], [j], [š'], [j'] din graiurile de tip muntenesc care prezintă aceeași corelație²⁴.

În cazul fonemelor [t], [d], [s] a dispărut corelația de palatalizare. În graiurile care au pierdut opozițiile de tipul [st'a] „stea”: [sta] „a sta” (datorită velarizării vocalelor anterioare după grupurile consonantice [st], [zd]), se poate afirma același lucru și despre fonemele [t], [d].

Trebuie să observăm, de asemenea, că fonemul [ń], care intră în corelație de palatalizare cu [n], are o frecvență mai mare în graiurile din Banat decât în cele din Transilvania, întrucât rezultă atât din palatalizarea dentalei nazale, cât și din conservarea palatalei [ń] din româna comună.

Graiurile din nord-vestul Transilvaniei

[ă] > [e] în *trei* „a trăi” (SCRIS. ȘUNCUIUȘ), *au mai treit* (SCRIS. SURDUC). Un fenomen asemănător este atestat în graiurile actuale din aceeași arie în formele verbului *a tăia* (cf. ALR SN VII, h. 188/310, 95, h. 2000/95).

²² Vezi D. Urițescu, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 452-453; cf. și Gr. Brâncuș, în SCL, XXIV, 1973, nr. 3, p. 293-294; idem, în AUBLL, XXII, 1973, nr. 1, p. 159-160.

²³ Vezi, pentru graiurile actuale din Banat, N. Saramandu, în SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 124.

²⁴ Cf. și *ibidem*, p. 126, nota 32.

[î] > [i] în forma *întii*: în *anii cei mai dintie* (SCRIS. CHERTIȘ), *întie zi* (CIRC. ORADEA 1806), *cuvîntul întie* (PL. CIHEI), *dintie* (Bodea, M.N., p. 146), *întia zi* (*ibidem*, p. 188). Evoluția este atestată și în sud-vestul Transilvaniei propriu-zise (PROC. SĂLAȘ: *înti*, alături de *întii*, *dintii*).

Închiderea lui [-e] la [-i] este atestată o singură dată, la începutul secolului al XIX-lea: *iaști* (Roșu, I.B., p. 54; cf. și Gheție, BD, p. 110). În alte regiuni, fenomenul este notat în secolele anterioare (cf. *ibidem*, p. 109-110).

[o] > [ă] în *tăt* (Boitor, SCRIS.); cf. și *tăți* (Beiuș – 1770, Iorga, S.D., XIII, p. 49), *tătă* (Țebea – 1793, *ibidem*, p. 191). La sfârșitul secolului al XVIII-lea apar însă frecvent și formele *tot* (SCRIS. CHEȚ), *toți* (SCRIS. BETFIA)²⁵.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fenomenul este notat frecvent și în graiurile din nordul Banatului: [tɛ]te (= *tăte*), [tɛt], [tɛ]ți (Picot, D.B., p. 26, 28), alături de *tot* (*ibidem*, p. 24, 46). Forma [tɛtɛ] (= *tătă*) pare a fi avut o arie mai mare, căci apare și într-un text provenit din localitatea Brebu, jud. Caraș-Severin (*ibidem*, p. 55).

[u] > [o] în articolul nehotărât *un*: *on potiri*, *on venit* (INV. COCIUBA). Forma apare în aproape toate graiurile actuale din Crișana, în graiuri din Transilvania propriu-zisă și din nordul Moldovei (ALR SN VI, h. 1574).

În perioada la care ne referim, apar frecvent forme care atestă evoluția diftongului [qa] la [â]: *Ceișora* (SCRIS. POCOLA), *forte* (SCRIS. TILEAGD, *să joce* ((PROC. CRIVADIA) etc.

[i] final dispăre în adverbul *ma* „mai”: *al ma sus însemnatei* (SCRIS. CHEȚ), *ma jos* (SCRIS. DEDA). Fenomenul are o arie de răspândire mai mare în formele *togma* (*tocma*) „tocmai”, *întocma* (PL. BETFIA; SCRIS. CUGIR; Iorga, S.D., XIII, p. 64, 162; D.R.A., II, p. 508, 509).

Palatalizarea dentalelor este rar atestată, doar în cuvinte scrise cu litere latine și ortografie maghiară: *Szelistye* (Iorga, S.D., XIII, p. 90; pentru [ń], vezi *supra*; cf. și Gheție, BD, p. 132).

Fonetismul este atestat însă indirect, prin exemplele în care [t], [d] sunt folosite pentru [k], [g], grafie care reflectă confuzia dintre [t'], [d'] și [k], [g]: *Tioarului* (= Chioarului; SCRIS. TILEAGD), *teluială* (Iorga, S.D., XIII, p. 46), *teluiale* (*ibidem*, p. 85), *deaștide* „deschide” (*ibidem*, p. 49), *diața* „ghiața”, *Dermană* „Gherman” (*ibidem*, p. 122, 123) etc. Fenomenul acesta, care are aproximativ aceeași arie de răspândire ca și palatalizarea dentalelor orale în stadiul [t''], [d''], apare și în operele literare ale ardelenilor. Gheorghe Șincai, de exemplu, folosește frecvent forme de tipul *întypuiesc*, *muști*, *răditele*, *rîntiază*, *desdeoacă* etc. sau chiar *ghihorilor* (= *dihorilor*), formă care dovedește direct existența palatalizării dentalelor²⁶.

²⁵ În Maramureș și nordul Moldovei atestările fenomenului sunt mai vechi (vezi Gheție, BD, p. 115).

²⁶ Vezi F. Fugariu, *Limba lui Șincai*, în Gheorghe Șincai, *Opere*, I. *Hronica românilor*, tom. I, [București], 1967, p. CXXI.

[d] final dispăre în formele de gerunziu: *văzîn* (SCRIS. SURDUC; tot aici apare însă și o formă cu [d] final: *au fost zăcînd*).

Formele fără [d] final sunt notate frecvent și în texte din sud-vestul Transilvaniei propriu-zise: *mîncîn*, *rîzîn*, *plîngîn* (PROC. CRIVADIA), *plininu-să* „împlinindu-se” (PROC. SĂLAȘ).

ALR înregistrează fenomenul în graiuri din nord-estul Crișanei, sud-estul Banatului, Transilvania, Maramureș, nord-vestul Moldovei și nord-vestul Olteniei (ALR SN VII, h. 2144-2155).

Evoluția africateri [ġ] la fricativă [j] este notată foarte frecvent, pe o arie întinsă din Transilvania: *jînerle* (PL. CIHEI), *am cujetat*, *cujet* (PL. BETFIA), *arjint* (INV. COCIUBA; Iorga, S.D., XIII, p. 154), *șterje*, *trajere* (SCRIS. CHERTIȘ), *fuje* (PROC. CRIVADIA), *amăjitor* (Bodea, M.N., p. 314), *îndărjit* (Pauleti, C.S.R., p. 52), *draji*, *fraji* (*ibidem*, p. 53), *o fujit* (*ibidem*, p. 56), *plînje* (*ibidem*, p. 60), *n-ajunjea*, *merjeam* (*ibidem*, p. 74) etc., arie întregită de numeroasele forme hipercorecte, de tipul: *slugitoriu*, *prilegi* „prilej”, *grigi* „a îngriji” (SCRIS. CUGIR), *s-au geluit* „s-a jeluit”, *gele* „jale” (SCRIS. TILGAD), *vragibă*, *slugibele* (SCRIS. LUNCA), *slugitoriu* (SCRIS. CHET), *veġnică* (Iorga, S.D., XIII, p. 46), *ġupănul* (*ibidem*, p. 49) etc. (cf. și F. Fugariu, *lucr. cit.*, p. CXXII).

În Crișana, consoanele palatale [ș], [j] se depalatalizează. Prin pierderea caracterului palatal, consoanele [ș], [j] ajung în vecinătatea vocalelor [a], [o], [u] următoare, iar în poziția finală nu sunt urmate de [-i] afon: [ș]-*au adus* > [ș]-*au adus*, *mo[ș]* > *mo[ș]* etc. Această evoluție nu presupune și „durificarea” fricativelor [ș], [j], căci vocalele palatale următoare nu sunt transformate în [ă], [î]²⁷.

O astfel de situație întâlnim în cele mai multe dintre graiurile actuale din Crișana. Astfel, forma *în[șá]lă*, prez. ind., pers. a III-a sg., apare în punctele 279, 316, 310, 64, deci în aria centrală a subdialectului crișean, în care consoana [ș] nu are caracter dur (în aceleași graiuri sunt notate și forme de tipul: *în[șe]lăm*, *în[șle]l*, *în[șle]li* etc.), dar este depalatalizată (vezi ALR SN VII, h. 1893, 1894). În aceeași arie sunt frecvent notate și plurale de tipul *năna[ș]* (ALR I/II, h. 216/80, 315, 278, 324, 333, 335), *nunta[ș]* (*ibidem*, h. 255/315, 320, 324) sau *sănăto[ș]* (ALR I/I, h. 132/320).

În documentele posterioare anului 1780, fenomenul este atestat în mod consecvent: *să-ș aducă aminte* (SCRIS. VINTERE), *ș-au cerut sălaș* (SCRIS. LUNCA), *ș-au arătat voe* (SCRIS. PIȘCOLT), *scriș* „scriși”, *greșala* (SCRIS. DUMBRĂVIȚA), *ș-au căpătat o muiere*, *a-ș putere fine* (SCRIS. POCOLA), *să șază*, *ș-au stricat numele* (SCRIS. CHET), *vrînd a-ș căsători*, *iarăș*, *însuș*, *să șadă* (PL. BETFIA), *aceiaș* (CIRC. ORADEA 1805), *acelaș* (SCRIS. BETFIA), *ș-au vărsat* (SCRIS. DEDA), *șapte*, *să șază*, *șade* (PL. CIHEI)²⁸, *nemeș*, pl., *iarăș* (dar și *scriși*; Șomcuta Mare – 1831; Iorga, S.D., XIII, p. 189), *Morișan*, *aceaș* (Letca – 1834; *ibidem*, p. 123) etc. În

²⁷ În același fel ar trebui interpretate și unele grafii din sec. al. XV-lea și al XVI-lea care trimit la pronunțările [ga], [ja] (vezi Gheție, Mareș, *Gr. dacorum.*, p. 181-186).

²⁸ Pronunțarea *șase*, *șapte* în Crișana a fost semnalată, pentru sec. al XIX-lea, și de Gheție, BD, p. 144, 145.

toate documentele vocalele anterioare precedate de [ș], [j] sunt păstrate: *șede* „ședea” (SCRIS. VINTERE), *trajere*, *șterje* (SCRIS. CHERTIȘ), *așe* (SCRIS. TILEAGD; SCRIS. PIȘCOLT; SCRIS. CHET) etc.

Formele cu diftongii [ea], [ia] și cu [i] final afon după [ș], [j] sunt foarte rare: *așea*, *grijea* (SCRIS. SURDUC; acestea pot fi rezultatul unei contaminări între formele literare *așa*, *grija*, prima fiind atestată în documentele din aceeași regiune²⁹, și formele dialectale [așé], [grijé], *să-și facă* (PL. COPĂCENI), *însuși*, *griji* (PL. BETFIA), *și-au cerut* (Vulcan, SCRIS.), *șease* (Vulcan, SCRIS.). Astfel de forme, deși rare, dovedesc că depalatalizarea nu era generală în epoca cercetată. De altfel, [ș], [j] se mai păstrează și în unele graiuri actuale din Crișana (cf. ALR SN VII, h. 1894/325; ALR I/II, h. 255/308, 337).

Aceeași situație au și unele graiuri din Transilvania propriu-zisă: *ce-ș dobîndi*, *cerîndu-ș*, *să-ș ceae*, *ș-o pierdut*, *ș-o cerut*, *puș* „puși”, *însuș*, *încrezu-ș lucrul* etc. (SCRIS. CUGIR), *șasă*, *iș făcură*, *strîns* (PROC. CRIVADIA), alături de *așe* (sau *așea*, pentru care vezi *supra*). Și în aceste texte apar forme cu [i] final afon: *aduși*, *nuntași*, *iși va da* (PROC. CRIVADIA), care se pot datora însă influenței normei literare. Într-un alt grai din Transilvania, Roșia de Secaș, Pauleti notează în mod consecvent forme de tipul: *ș-acum* (Pauleti, C.S.R., p. 83), *ș-or zice* (*ibidem*, p. 56), *ș-al meu* (*ibidem*, p. 61), *ș-așa* (*ibidem*, p. 64), *ș-o găsiu* (*ibidem*, p. 74), *să șază* (*ibidem*, p. 99), *orășan* (*ibidem*, p. 118) etc., alături de *șepte* (*ibidem*, p. 84), *ușe* (*ibidem*, p. 90, 99, 100), *cenușe* (*ibidem*, p. 99) etc. Aici însă [i] final afon este general, probabil sub influența limbii literare.

Textele literare din Transilvania prezintă un amestec de forme din care este greu de dedus pronunțarea specific dialectală: *învîrtoșată*, *grije*, *grija*, *deșearte* etc. (Maior, PRED., *Cuvânt înainte*); *greșeală* (Maior, IST., I, p. 92), *se deșartă* (*ibidem*, p. 95), *grijea* (*ibidem*, p. 96), *să le slujească* (*ibidem*, p. 98), *cenușă* (*ibidem*, p. 100), *se deșertă*, *deșertate* (*ibidem*, p. 101), *ș-au putut năluci* (*ibidem*, p. 107), *ș-au luat șie* (*ibidem*, p. 108) etc.; *ș-au păstrat* (Rus, IC. PĂM., II), *ași voi* (*ibidem*, p. IV), *ș-ar petrece* (*ibidem*, p. VI), *ș-au ținut* (*ibidem*, p. VIII), *orășal*, *totuși* (*ibidem*, p. XIII), *ași fi îndrăsnit* (*ibidem*, p. XIV).

[r] dispăre, prin disimilare în fonetică sintactică (cf. Pușcariu, LR, II, p. 111), în *cătă* „cătref” (SCRIS. PIȘCOLT) și, probabil datorită unei tendințe de simplificare a grupurilor consonantice finale (*ibidem*, p. 135), în pronumele *a noaste* „ale noastre” (INV. COCIUBA). Prima formă pare să nu fie generală la sfârșitul secolului al XVIII-lea: *cătră* este notat mai frecvent (SCRIS. TILEGAD; SCRIS. SURDUC; PL. BETFIA; PL. CIHEI). Formele de tipul *noști*, *noastă*, *nost* sunt însă atestate pe o arie întinsă din Transilvania (cf. PROC. SĂLAȘ; Iorga, S.D., XIII, p. 51, 71, 83, 143; Pauleti, C.S.R. 75).

Sporadic, fenomenul este atestat și înainte de 1780, în Maramureș, nordul Moldovei și Banat (Gheție, BD, p. 155).

²⁹ În PL. COPĂCENI, *așa* și *așe* apar pe aceeași pagină.

Sistemul vocalic al graiurilor din nord-vestul Transilvaniei cuprinde următoarele serii de vocale:

- anterioare: [ɛ], [e], [i], [i]
- mediale: [a], [ă], [ã], [î]
- posterioare: [ɔ], [o], [u]

Existența vocalelor [ɛ], [ă] poate fi presupusă pe baza unor fapte asemănătoare cu cele citate în cazul graiurilor din Banat (vezi *supra*). Ca și în graiurile din Banat, putem introduce în sistemul vocalic și o vocală medio-anterioară de deschidere medie. Întrucât în unele graiuri actuale din Crișana [-e] s-a închis până la stadiul [-i], am putea presupune, pentru astfel de graiuri, și existența acestei vocale (cf. ALR II/I, h. 20, 23, 24, 27, 28).

Putem prezenta astfel acest sistem vocalic:

[i]		[î]		[u]	
	[i]				
		[c]	[ɛ̃]	[ă]	[o]
			[ɛ]	[ă]	[ɔ]
				[a]	

În ce privește *sistemul consonantic*, remarcăm în primul rând apariția arhifonemelor /t"/, /d"/ și dispariția opoziției de sonoritate în cazul fonemului /ɕ/.

Fonemele /s/, /z/, /ʃ/ nu intră în corelație de palatalizare. Această corelație nu există, de altfel, nici în cazul fonemelor /ș/, /j/, cu toate că acestea nu se realizează, din punct de vedere fonetic, ca fricative „dure”.

Trebuie să menționăm, de asemenea, faptul că, în urma palatalizării dentalelor, perechea palatalizată a fonemului /n/ se realizează fonetic ca o palatală – /ń/.

Graiurile muntenești

[a] este înlocuit, prin analogie, cu diftongul [ɕa] în formele de imperfect ale verbului *a fi*: *erea* (D.R.A., I, p. 765; Iorga, S.D., VIII, p. 9, 116). Fonemul este specific și astăzi subdialectului muntean (cf. ALR SN VII, h. 2159-2161).

[ă] > [o] sub influența unei consoane labiale: *fomeești* (Iorga, S.D., VI₂, 503), fenomen pe care îl aflăm și în sudul Transilvaniei propriu-zise: *fomei* (*ibidem*, p. XIII, p. 167). În aceeași regiune sunt atestate însă și formele *fămeești* (*ibidem*, p. VI₂, 504, 520), *femești*, cu asimilarea lui [ă] la vocala palatală din silaba următoare (*ibidem*, p. 517). Toate cele trei forme au fost notate și în graiurile actuale din sud (cf. ALR I/II, h. 194, 195; ALR SN V, h. 1370).

Labializarea vocalei [ã] în prepoziția *dă* „de” urmată de o prepoziție care are la inițială o consoană labială, fenomen atestat în textele muntenești încă în secolul al XVII-lea (vezi Gheție, BD, p. 177), este notată frecvent și după 1780: *du pă* „de pe” (D.R.A., I, p. 724, 754, 757, 761), *du prin* „de prin” (*ibidem*, p. 760).

Vocala anterioară [e] evoluează la [ã] în pronumele reflexiv *se* (probabil sub influența lui *să*, morfem al conjunctivului, în construcții de tipul *să se ducă*, *să se culce* etc.): *să să strice* (Iorga, S.D., VII, p. 170), *să numește*, *mi să pare* (*ibidem*, p. 171, 172), *nu să face* (*ibidem*, p. 168), *întîmplîndu-să* (D.R.A., I, p. 724), *a să vinde* (*ibidem*, p. 764), *să află* (*ibidem*, p. 754) etc. Ca și în graiurile actuale din subdialectul muntean (cf. ALR I/II, h. 230; ALR SN VI, h. 1627), forma *să* este generală. Faptul este confirmat și de formele hipercorecte de tipul *se dia*, *se mă bucur* (Iorga, S.D., VII, p. 170).

Anticiparea elementului palatal în cuvinte de tipul *v[ei]chi*, *păr[ei]chi* etc., inovație specifică graiurilor muntenești (vezi ALR II/I, h. 230; ALR SN I, h. 229; ALRM I/I, h. 21, 82; ALR I/I, h. 18), apare frecvent în texte (mai ales în cele din Oltenia): *veiche*, *veichime* (Iorga, S.D., VI₂, p. 502), *pareiichie* (*ibidem*, p. 503), *Ianaiche* (*ibidem*, p. 504), *roichie*, *veiche*, *paraichie*, *păreaiche* (*ibidem*, p. 504-519), *Costaiche* (*ibidem*, p. 517), *privileighi* (*ibidem*, p. 521), *împăreicherea* (D.R.A., I, p. 765) etc.

Fenomenul este atestat și în sud-estul Transilvaniei propriu-zise: *veichiu* (Brașov – cca. 1828; Iorga, S.D., XIII, p. 64).

Fricativa labio-dentală /v/ este afonizată în formele: *fo* „vreo” (Iorga, S.D., VIII, p. 112), *fro* „vreo” (*ibidem*, p. 106, 116, 117).

Sistemul vocalic al graiurilor din Muntenia este mai sărac, în comparație cu cel al graiurilor din alte regiuni. Putem presupune existența a numai 7 vocale, care pot fi redată astfel:

[i]	[î]	[u]
[e]	[ã]	[o]
	[a]	

Caracteristică pentru *sistemul consonantic* al celor mai multe graiuri din sud este păstrarea corelației de palatalizare la fonemele /s/, /z/, /ț/, /ș/, /j/ (vezi *supra*).

Caracterul muiat al consoanelor [ș], [j], deci dispariția seriei neutre a celor două foneme, fenomen existent în multe dintre graiurile actuale din sudul țării (vezi, de exemplu, ALR SN VII, h. 1873-1874), nu reiese din textele cercetate.

Graiurile din Moldova

[ã] protonic evoluează la /a/: *șatrarului* (D.R.A., II, p. 532), *spatar* (*ibidem*, p. 507), *caminar* (*ibidem*, p. 598), *să ispașască* (*ibidem*, p. 603) etc.

[ă] pro tonic > /-î-/: *noaizăci* (*ibidem*, p. 514), *ridică, ridicat* (*ibidem*, p. 531; dar și: *rădica – ibidem; să mă ridic – ibidem*, p. 516; *să și le ridice – ibidem*, p. 513), *desvîrșită* (*ibidem*, p. 526).

Închiderea lui [ă] final este atestată mai ales indirect, prin formele în care, în locul unui [-ă] etimologic, apare [-i]. Acesta din urmă trebuie interpretat ca [-î] sau [-â]: *Ioniți* (Iorga, S.D., VII, p. 97), *urmiazi* „urmează”, *iș mai alăturiază, cuviinți* „cuviniță” (*ibidem*, p. 100), *coasi* „coasă” (D.R.A., II, p. 519). Suntem de fapt în prezența unor forme hipercorecte. Faptul că vocala finală este *i*, nu *e*, dovedește că scribul pronunța [-î] sau [-â], nu [-ă].

În același fel pot fi interpretate și grafiile de tipul: *fînați* „fînețe” (D.R.A., II, p. 519), *să lucrezi* (*ibidem*, p. 523), *să urmezi* (*ibidem*, p. 508), *griji* „grijiă” (*ibidem*, p. 510) etc., în care *-i* apare în locul lui [-î] sau [-â] rezultat din închiderea lui [-ă] secundar (provenit din „velarizarea” lui [-e] precedat de consoane „dure”; vezi *supra*).

Formele cu [-î] apar foarte rar în texte: *să înștiințazi, pîri* (Mănăstirea Tazlău – 1793; *ibidem*, p. 584).

Fenomenul este atestat și în graiuri din Transilvania: *demi[nea]fi* (Năsăud; Iorga, S.D., XIII, p. 137), *pîni* (Letca; *ibidem*, p. 122).

[ă] > [o], sub influența oclusivei bilabiale /p/, în *popușoi* „porumb” (D.R.A., II, p. 600). Cf. și *pupoșoi* (*ibidem*, p. 529).

[-e-] neaccentuat s-a închis la [-i-] în multe forme: *ostineala* (Iorga, S.D., VII, p. 66), *fiișorii* (*ibidem*, p. 69), *moșia Galbinii* (*ibidem*, p. 84), *piste* „peste” (*ibidem*, p. 85), *dispăgubire* (*ibidem*, p. 99), *facim* (*ibidem*, p. 100), *adivărată* (Bianu, C.M.R., IV, p. 404), *disfrănată, alegire, adivăr, să vă vide* (*ibidem*, p. 431), *oaminii, oarișcari* (D.R.A., II, p. 519), *fiișticari* (*ibidem*, p. 511), *pintru, cililalte* (*ibidem*, p. 521), *cerire* (*ibidem*, p. 525), *dizgropăm* (*ibidem*, p. 514), *fimeii, discoperită* (*ibidem*, p. 515), *vii face* (*ibidem*, p. 510), *niascultători* (*ibidem*, p. 510), *Putniș, curgirea apii* (Iorga, S.D., VII, p. 66), *loc[ul] sfintii mănăstirii* (*ibidem*, p. 69) etc.

Ca reacție împotriva acestei tendințe, apar numeroase forme hipercorecte: *obeceiu* (D.R.A., II, p. 505), *ispravneci, stolnecului, vornecu* (*ibidem*, p. 515) etc.

Ca frecvență fenomenul poate fi caracteristic Moldovei, cu toate că forme de acest fel întâlnim (uneori alături de cele cu [-e-] menținut) și în alte graiuri, mai ales din Transilvania și Banat: *pominire, să să pominească* (Crișcior; Iorga, S.D., XIII, p. 83; Letca; *ibidem*, p. 122), *fiișoru* (Boholț, Ibașfalău; *ibidem*, p. 59, 116), *fiișori, fiișoru*, dar și *fecișoru* (Roșia de Secaș; Pauleti, C.S.R., p. 51, 53, 90), *galbin, vinea, di pin* „de prin”, *galbină* (*ibidem*, p. 86, 90, 111, 118), *fiișori* (Mehadia; Iorga, P.B., p. 110) etc. În Crișana, forma *fecișoru* apare într-un singur text (alături de *fecișori*; PL. BETFIA), în celelalte fiind generală menținerea lui [-e-] în acest cuvânt.

Închiderea lui [-e] la [-i] este notată foarte frecvent în textele din Moldova: *dumisali, cumpărați, vii* „vie” (Iorga, S.D., VII, p. 68), *luîndu-ni, toati, fiișticari, di* (*ibidem*, p. 99), *persoani, urmați, opștii* (*ibidem*, p. 100), *păgubirili, pi cini, hărtiili*,

(*ibidem*, p. 101), *bucatili* (D.R.A., II, p. 520), *pogoani*, *degitili* (*ibidem*, p. 514, nota 3), *zilili hotărîti* (*ibidem*, p. 521), *vitili* (*ibidem*, p. 525), *altili*, *bălîli* (*ibidem*, p. 509) etc.

[-e-] accentuat evoluează la [-i-] în unele cuvinte: *miū* „meu”³⁰ (Iorga, S.D., VII, p. 65), *aciî* „acei” (*ibidem*, p. 66), *acist* „acest”, *ciî* „cei” (*ibidem*, p. 100), *cie* „aceea” (D.R.A., II, p. 519), *aciştie* „aceştia” (*ibidem*, p. 510), *acii* „acei” (*ibidem*, p. 509). Formele nu sunt însă generale.

Închiderea s-a petrecut probabil mai întâi când aceste cuvinte erau neaccentuate în frază.

[-u-] este înlocuit cu [i] în *pie*, pl. de la *piuă* (Popeni – 1781; D.R.A., II, p. 507). Alături de această formă, care apare de două ori, este de notat și pluralul *piiue* (*ibidem*).

Evoluția lui [-n-] în [-r-] o întâlnim mai ales în prepoziția *pînă*: *pără* (Iorga, S.D., VII, p. 98; D.R.A., II, p. 507, 511, 521, 523), *păr’nu* (*ibidem*, p. 509), *păr’atunce* (*ibidem*, p. 507) etc. Mai rar, fenomenul apare și în alte forme: *cu amăruntul* (Iorga, S.D., VII, p. 98), *cu amărunt* (D.R.A., II, p. 519), *a nimăruie* (*ibidem*, p. 600), *cu amărunturî* (Bianu, C.M.R., IV, p. 404). În astfel de cuvinte însă, fonetismul este atestat și în graiuri din Transilvania: *cu amăruntul* (SCRIS. TILEAGD), *nimuruî* (Iorga, S.D., XIII, p. 51).

Evoluția africatelor la fricative este atestată foarte rar³¹: *și vra să mai pui* „ce vrea să mai pună” (Mănăstirea Socola – 1786; D.R.A., II, p. 534).

[j] > [z] în două cuvinte dintr-un text din 1793 scris de egumenul mănăstirii Tazlău, jud. Neamț: *mizlocire*, *prilez* (D.R.A., II, p. 583-584)³².

Sistemul vocalic al graiurilor din Moldova cuprindea probabil următoarele serii de vocale:

- anterioare: [e], [e], [i], /i/
- mediale: [a], [ă], [â], [â], [î]
- posterioare: /o/, /u/

Spre deosebire de Banat și Transilvania, pe baza comparației cu graiurile actuale, putem presupune că vocalele [e] și [ă] aveau o deschidere mai mică și nu apăreau în toate graiurile din Moldova (cf. ALR II/I, h. 24, 27; ALR SN VII, h. 1973-1975; *ibidem*, III, h. 786). Este posibil ca și [i] să fi evoluat în unele graiuri la [i] (cf. ALR II/I, h. 24, 27; ALR SN III, h. 786).

Cum în cele mai multe graiuri actuale [-ă] s-a închis până la stadiul [-â] (cf. ALR SN VII, h. 1852, 1856, 1858, 1860, 1863, 1872), trebuie să presupunem aceeași stadiu și în graiurile din perioada la care ne referim.

³⁰ Cf. și R. Todoran, în CL, I, p. 1956, p. 130-131.

³¹ Pentru vechimea acestei transformări în graiurile moldovenești, vezi R. Todorean, în CL, X, 1965, I, p. 90-93.

³² Pentru răspândirea fenomenului în graiurile actuale, cf. M. Borcilă, în CL, X, 1965, 2, p. 269-279.

Acest sistem vocalic poate fi reprezentat astfel:

[i]	[î]	[u]
[i̯]	[â]	
[e]	[ă]	[o]
[ɛ]	[ẵ]	
	[a]	

În ce privește *sistemul consonantic*, remarcăm în primul rând dispariția africatelor [ç], [ğ] (cu excepția unor contexte fonetice, în care africatele au continuat probabil să fie rostite; pentru graiurile actuale, vezi Pușcariu, LR, II, p. 310-311; cf. și Dumistrăcel, *Infl. lit.*, p. 208-211), apariția africativelor alveo-palatale [ș], [ž], asemănătoare cu cele din Banat, și dispariția corelației de palatalizare la fonemele /s/, /z/, (/d/), /t/. Prin apariția alveo-palatalelor /ș/, /ž/ s-a refăcut corelația de palatalizare a fonemelor /s/, /j/ (vezi aceeași situație în cazul graiurilor din Banat; *supra*).

Ca și în Transilvania și Banat, în Moldova există și fonemul /ń/, dar acesta rezultă numai din palatalizarea lui [m] (vezi *supra*) și este distinct, fonetic și fonologic, atât de /n/, cât și de /ń/ (pentru graiurile actuale din Moldova, vezi E. Petrovici, I. Stan, în CL, III, 1958, p. 129).

Putem presupune, de asemenea, că, datorită palatalizării labialelor [p], [b] (vezi *supra*), fonemele /k/, /g/ au o frecvență mult mai mare, în comparație cu alte graiuri.

Transilvania propriu-zisă

În perioada la care ne referim sunt atestate și două fonetisme specifice unor graiuri din Transilvania propriu-zisă³³:

– Sincopa vocalelor [u], [i] în participiile de tipul *văst*, *vint* etc.: *am vint*, *ai vint*, *o vint*, *au vint* (Roșia de Secaș; Pauleti, C.S.R., p. 66, 82, 112, 116), *am văst* „am văzut” (*ibidem*, p. 80, 88, 138), *au căst* „a căzut” (Calborn; Iorga, S.D., XIII, p. 74), *am vent* „am venit” (Câmpeni; *ibidem*, p. 78).

Este probabil că sincopa s-a petrecut la început în formele neaccentuate în frază (vezi Pușcariu, LR, II, p. 76).

În formele de tipul *văst*, *căst*, fenomenul este specific centrului și sud-estului Transilvaniei propriu-zise. Izolat, astfel de fonetisme apar și în sudul Crișanei (vezi ALR SN VII, h. 2136, 2138, 2141, 2143). Forma *vint* este notată însă și în unele graiuri actuale de tip bănățean (cf. ALRT II, p. 14; Cornelia Coșuț, Magdalena Vulpe, *Graiul din zona „Porțile de Fier”*, I. *Texte. Sintaxă*, București, 1973, p. 46).

³³ G. Ivănescu, în ACILFR XIII, Québec, 1971, p. 175, este de părere că în această regiune există un dialect (sau subdialect) diferit de unitățile dialectale ale regiunilor laterale, care este însă puțin caracterizat, fiind în același timp un dialect de tranziție. Ca trăsătură specifică este citată evoluția palatalelor [k], [g] la africate.

– [s] evoluează la [ș] în grupul consonantic [st] urmat de vocale anterioare: *meștecate* „amestecate” (Roșia de Secaș; Pauleti, C.S.R., p. 85), *puștii* „pustii” (*ibidem*, p. 116, nota 140), *cinștișilor* (Sas-Sebeș; Iorga, S.D., XIII, p. 173), *iaște* (Ocna; *ibidem*, p. 138).

Fenomenul caracterizează, paralel cu trecerea lui [z] la [j] în grupul consonantic [zd] urmat de vocale anterioare, graiurile dintr-o arie mai mică din sudul Transilvaniei³⁴.

În **concluzie**, putem afirma că, în perioada 1780–1880, sunt atestate cele mai multe transformări fonetice caracteristice graiurilor dacoromâne. Întrucât ariile acestor fonetisme nu sunt, în general, diferite de cele actuale, s-ar putea conchide că repartiția graiurilor dacoromâne în perioada la care ne referim nu era, în esență, diferită de cea cunoscută acum pe baza atlaselor lingvistice.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

A. LUCRĂRI GENERALE

- ALR I = *Atlasul lingvistic român*. Publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj. Partea I, de Sever Pop, vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu – Leipzig, 1942.
- ALR II = *Atlasul lingvistic român*. Publicat de Muzeul Limbii Române. Partea II, de Emil Petrovici, vol. I, Sibiu – Leipzig, 1940.
- ALR SN, I-VII = *Atlasul lingvistic român*, serie nouă, vol. I-IV, [București], Editura Academiei Republicii Populare Române; vol. V-VII, [București], Editura Academiei Republicii Socialiste România; vol. I-II, 1956; vol. III, 1961; vol. IV, 1965; vol. V, 1966; vol. VI, 1969; vol. VII, 1972.
- ALRT II = Emil Petrovici, *Texte dialectale* culese de... Suplement la ALR II, Muzeul Limbii Române, Sibiu – Leipzig, 1943.
- Capidan, *Megl.*, I = Th. Capidan, *Meglenoromâni*, I. *Istoria și graiul lor*, București, Cultura Națională, 1925.
- Dumistrăcel, *Infl. lit.* = Stelian Dumistrăcel, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.
- Gheție, BD = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975.
- Gheție, Mareș, *Gr. dacorom.* = Ion Gheție, Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974.
- Ivănescu, *Problemele* = Gheorghe Ivănescu, *Probleme capitale ale vechii române literare*, Iași, 1948.
- Petrovici, *Studii* = Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*. Volum îngrijit de I. Pătruț, B. Kelemen, I. Mării, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970.
- Philippide, OR, I-II = Alexandru Philippide, *Originea românilor*, I. *Ce spun izvoarele istorice*, II. *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, I, 1923; II, 1928.
- Pușcariu, LR, I-II = Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, II. *Rostirea*, București, I, 1940; II, 1959.
- Todoran, *Part. băn.*, I-II = Romulus Todoran, *Particularități dialectale bănățene într-un manuscris de la începutul secolului al XIX-lea*, I, în CL, XIV, 1969, nr. 2, p. 291-303; II, XV, 1970, nr. 1, p. 52-62.

³⁴ Vezi ALR SN VI, h. 1819; *ibidem*, p. VII, h. 2157; vezi și R. Todoran, în CL, XX, 1975, nr. 1, p. 33-46, care studiază fenomenul în corelație cu evoluția siflantelor la șuierătoare înainte de consoanele palatale. Pentru aria formelor în care [st], [zd] > [șt], [jd], cf. și V. Frățilă, în LR, XXV, 1976, nr. 2, p. 209-210.

Vasiliu, *Fonologia istorică* = Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968.

B. TEXTE

- ARAD 1794 = *Scrisoare* a lui Ioan Popovici, cântăreț la biserica din Arad, Timișoara, 1794 (ms. rom., Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara).
- Bianu, C.M.R. = Ioan Bianu, *Catalogul manuscriselor românești* întocmit de..., vol. I, fasc. IV, București, f.a.
- Bodea, M.N. = Dr. Cornelia C. Bodea, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana. Partea I-a (-1825)*, Arad, Tipografia Diecezană, 1943.
- Boitor, SCRIS. = *Scrisoare* a protopopului Ilie Boitor, 1785 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fond Episcopia greco-catolică Oradea, cotă provizorie 25).
- Bojincă, S. = Damaschin Bojincă, *Scrieri. De la idealul luminării la idealul național*. Studiu introductiv, selecție de texte și note de Nicolae Bocșan, Timișoara, 1978.
- CIRC. ORADEA 1805-1806-1807 = *Circulare* ale protopopului Manuilovici din Oradea. Registrul de protocoale și circulare, Arhiva Episcopiei Ortodoxe Oradea, cota 11.
- D.R.A., I-II = *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I. Țara Românească. Ediție de V. Mihordea, Ș. Papacostea, 1961, II. *Moldova*. Ediție de V. Mihordea, I. Constantinescu, C. Istrate, [București], Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966.
- INV. COCIUBA = *Inventarul bisericii din Cociuba*, jud. Bihor, 1800 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fond Episcopia ortodoxă Oradea, dosar nr. 1).
- Iorga, P.B. = N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940.
- Iorga, S.D., I-XXXI = N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-XXXI, București, Editura Minerva, 1901-1916.
- Iorgovici, OBS. = Paul Iorgovici, *Observații de limba rumânească*, Buda, Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Peșta, 1799.
- Istrate, *Nepos* = Gavril Istrate, *Graiul satului Nepos (jud. Năsăud)*, în BIFR, IV, 1973.
- Istrate, Turculeț, *Bistrița-Năsăud* = Gavril Istrate, Adrian Turculeț, *Cercetări dialectale în județul Bistrița-Năsăud*, în FD, VII, 1971.
- LUGOJ 1801 = *Păciuire*, Lugoj, 1801 (ms. rom., Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara, fond Lugoj, nr. 39/1826).
- LUGOJ 1802 = *Păciuire*, Lugoj 1802 (ms. rom., Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara, fond Lugoj, nr. 39/1826).
- LUGOJ 1827 = *Obligație*, Lugoj, 1827 (ms. rom., idem.).
- Maior, IST = Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*. Ediție critică și studiu asupra limbii de Florea Fugariu. Prefață și note de Manole Neagoe, vol. I, București, Editura Albatros, 1970.
- Maior, PRED. = Petru Maior, *Predike sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului*, culese de... Partea I, Buda, Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Peșta, 1810.
- Petrovici, ALMĂJ = E. Petrovici, *Folklor din Valea Almăjului (Banat)*, în „Anuarul Arhivei de folclor”, III, 1935.
- Picot, D.B. = Émile Picot, *Documents pour servir à l'étude des dialectes roumains*, Paris [f.a.]. Extras din „Revue de linguistique et philologie comparée”, V, 1873, fasc. 3.
- Pauleti, C.S.R. = *Cântări și strigări românești de cari cântă fetele și feciorii jucând, scrise de Nicolae Pauleti în Roșia, în anul 1838*. Ediție critică, cu un studiu introductiv de I. Mușlea, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962.
- PL. BETFIA = *Plângerea* lui Gligor Buda, Betfia, com. Sânmartin, jud. Bihor, 1795 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fondul Episcopiei Greco-Catolice Oradea, cotă provizorie 29).
- PL. CIHEI = *Plângere* a parohului Vasile Crăstan din Cihei, com. Sânmartin, jud. Bihor, 1793 (ms. rom., idem.).
- PL. COPĂCENI = *Plângere* a sătenilor din Copăceni, com. Sâmbăta, jud. Bihor, 1778 (ms. rom., idem., cotă provizorie 25).

- P.O. = *Palia de la Orăștie 1581-1582*. Text – Facsimile – Indice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968.
- PROC. CRIVADIA = *Acte* ale unui proces matrimonial din loc. Crivadia, municipiul Petroșani, jud. Hunedoara, 1807 (ms. rom., Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara, fondul Vicariatului greco-catolic Hațeg, nr. 93/1807).
- PROC. SĂLAȘ = *Acte* ale unui proces matrimonial din loc. Sălașul de Sus, jud. Hunedoara, 1802 (ms. rom., idem, nr. 67/1802).
- PROC. ZĂBRANI = *Acte* ale unui proces matrimonial din loc. Zăbrani: jud. Arad, 1822 (ms. rom., Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara, fondul Episcopiei greco-catolice Oradea, nr. 168/1822).
- Roșu, I.B. = T. L. Roșu, *Însemnări și inscripții bihorene*, vol. I, Beiuș, 1941.
- Rus, IC. PĂM., I. = Ioan Rus, *Icoana pământului sau carte de gheografie*, I, Blaj, Tipografia Seminarului, 1842.
- SCRIS. CHERTIȘ = *Scrisoare* a văduvei Barbara Bălaj din Chertiș, 1839 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fondul Episcopiei greco-catolice Oradea, cotă provizorie 29).
- SCRIS. CHEȚ = *Scrisoare* din Cheț, orașul Marghita, jud. Bihor, a protopopului Ilie Boitor, 1785 (ms. rom., idem, cotă provizorie 29).
- SCRIS. CUGIR = *Scrisoare* a protopopului din Cugir, jud. Alba, 1800 (ms. rom., Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara, fondul Episcopiei greco-catolice Blaj, nr. 65/1800).
- SCRIS. DEDA = *Scrisoare* a parohului din Deda, jud. Bihor, 1785 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fondul Episcopiei greco-catolice Oradea, cotă prov. 7).
- SCRIS. DUMBRĂVIȚA = *Scrisoare* a lui Gheorghie Pante, cantor, și a lui Vasile Onița, paroh, din Dumbrăvița, com. Holod, jud. Bihor, 1834 (ms. rom., idem, cotă prov. 25).
- SCRIS. JULIȚA = *Scrisoare* a preotului din Julița, 1822 (ms. rom. Arhiva Mitropoliei Banatului Timișoara, fondul Episcopiei greco-catolice Oradea, nr. 168/1822).
- SCRIS. LUNCA = *Scrisoare* din Lunca, jud. Bihor, a protopopului Ilie Boitor, 1785 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fondul Episcopiei greco-catolice Oradea, cotă prov. 25).
- SCRIS. PIȘCOLT = *Scrisoare* din Pișcolt, jud. Satu-Mare, a protopopului Ilie Alb, 1780 (ms. rom., idem, cotă prov. 25).
- SCRIS. POCOLA = *Scrisoare* a parohului Ianoș Popovici din Pocola, jud. Bihor, 1849 (ms., rom., idem, cotă prov. 29).
- SCRIS. SINTEA = *Scrisoare* a protopopului Hica Hicovici din Sinteia, jud. Arad, /1778/ (ms. rom., idem., cotă prov. 30).
- SCRIS. SURDUC = *Scrisoare* a cantorului Theodor Craciunovici din Surduc, com. Vârciorog, jud. Bihor, 1783 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fondul Episcopiei ortodoxe Oradea, dosar nr. 1).
- SCRIS. ȘUNCUIUȘ = *Scrisoare* a lui Onuțu Popa din Șuncuiuș, jud. Bihor, 1780 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fondul Episcopiei greco-catolice Oradea, cotă prov. II/6).
- SCRIS. TILEAGD = *Scrisoare* a preotului Teodor Pop-Popovici din Tileagd, jud. Bihor, 1783 (ms. rom., idem, cotă prov. 30).
- SCRIS. VINTERE = *Scrisoare* a parohului Gavril Pop din Vintere, com. Holod, jud. Bihor, 1840 (ms. rom., idem, cotă prov. 29).
- Șandru, ALMĂJ = D. Șandru, *Enquêtes linguistiques du laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des lettres de Bucarest, V. Vallée de l'Almăj (Bănat)*, în BL, 1937.
- Țichindeal, FAB. = Dimitrie Țichindeal, *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*. Acum întâia oară culese și întru acest chip pre limba românească întocmite, Buda, Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Peșta, 1814.
- Todoran, *Vâlcele* = Romulus Todoran, *Material dialectal*, II. *Graiul din Vâlcele (raionul Turda)*, în MCD, I, 1960.
- Gr. Urițescu, *Stănișoara* = Arhim. Grigore Urițescu, *Mănăstirea Stănișoara*, București, Tipografia cărților bisericești, 1943.
- Vulcan, SCRIS. = *Scrisoare* a vicarului Samuil Vulcan, Oradea, 1795 (ms. rom., Arhivele Statului Oradea, fondul Episcopiei greco-catolice Oradea, cotă prov. 29).

C. REVISTE

AB = „Analele Banatului”. Buletinul Muzeului din Timișoara, Timișoara, 1928 și urm.

LES VARIANTES DIALECTALES DU ROUMAIN
ENTRE 1780 ET 1880. LA PHONÉTIQUE (NOTES DE LECTURE)
(Résumé)

On analyse la phonétique des dialectes daco-roumains dans la période 1780–1880 spécialement d’après les documents non littéraires (lettres privées, documents écrits par les autorités locales, témoignages aux tribunaux notés par les greffiers, etc.) édités ou manuscrits produits dans différentes régions de la Dacoromania. Les données enregistrées dans ces documents sont comparées avec les données des atlas linguistiques roumains, avec les données enregistrées dans une période antérieure et avec les résultats de la reconstruction des processus phonétiques historiques du roumain, afin d’établir le temps et l’aire exacte des changements.

En général, les phonétismes enregistrés dans cette période dans les documents confirment à la fois l’unité et la structure dialectale actuelle du daco-roumain.

Nous regroupons donc ces phonétismes de la façon suivante:

1. Les phonétismes (archaïsmes ou innovations) enregistrés dans plusieurs régions dialectales, qui ne font donc que mettre en évidence l’unité dialectale du daco-roumain: la „vélarisation” des voyelles antérieures précédées de fricatives et affriquées apico-dentales et alvéo-palatales, et de consonnes labiales, la fermeture de la voyelle antérieure [e] dans l’article défini *-le* ou suivie par cet article, la monophthongaison des diphtongues [ea] et [ia] en syllabe finale, la palatalisation des consonnes labiales, la transformation de la consonne [h] en consonne labiale, etc. L’aire dialectale de certains de ces phénomènes semble avoir subi des changements depuis la fin du XIXe siècle.

2. Les phonétismes qui se retrouvent dans une seule aire dialectale, que nous analysons par régions. Nous avons pu ainsi caractériser le système phonétique et phonologique des régions suivantes de la Dacoromania:

a) le Banat, pour lequel nous avons pu attester des phénomènes tels que la conservation de la consonne nasale dentale mouillée et de la diphtongue [ea] en position de monophthongaison, la vélarisation des voyelles antérieures précédées par [st], la transformation des dentales suivies de voyelles antérieures en affriquées, la diphtongaison de la voyelle [e], la transformation des dentales en palatales et des palatales en consonnes affriquées, la dépalatalisation du [m] dans le pronom *mi-*, la transformation des affriquées alvéo-palatales en fricatives, etc.;

b) le nord-ouest de la Transylvanie, où nous avons attesté l’effacement du [i] à la finale de certains adverbes, la palatalisation des dentales, la monophthongaison de la diphtongue [oa], l’effacement du [d] final dans le participe présent, la fricativisation de l’affriquée alvéo-palatale sonore, la dépalatalisation des fricatives alvéo-palatales (sans vélarisation des voyelles antérieures suivantes), etc.;

c) la Munténie, où nous avons enregistré, entre autres, l’anticipation de l’élément palatal avant une consonne palatale;

d) la Moldavie, où nous avons attesté quelques phénomènes phonétiques qui se retrouvent dans les parlars actuels: la fermeture de voyelles en position finale, l’ouverture du schwa en position protonique, etc.;

e) la Transylvanie, pour laquelle nous avons mis en évidence la transformation du groupe consonantique *st* en *șt* et la syncope vocalique dans des formes comme *vășt*, *cășt*, etc.

Nous notons en conclusion que dans la période étudiée les documents non littéraires attestent la plupart des caractéristiques phonétiques des sous-dialectes daco-roumains actuels.

*Collège Universitaire Glendon
Université York
Toronto, Canada*